

Namir Karahalilović

O ORTOGRAFSKIM KARAKTERISTIKAMA NAJZNAČAJNIJEG RUKOPISNOG PRIMJERKA DJELA PERIVOJ SLAVUJA (BOLBOLESTĀN) AUTORA FEVZIJE MOSTARCA

Sažetak

Osim jednog kraćeg traktata Abdullaha Bošnjaka, djelo *Perivoj slavuja* (Bolbolestān) autora Fevzije Mostarca jedino je prozno djelo u okviru bošnjačke književne baštine na perzijskom jeziku. Zna se za osam rukopisnih primjeraka toga djela. Najznačajniji od njih čuva se u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (OZHA), pod inventarnim brojem OZHA-6. U ovom radu analizirane su ortografske karakteristike toga rukopisa, i to u skladu s uobičajenom hronološkom klasifikacijom rukopisa, definiranom u savremenoj perzijskoj kodikologiji.

Ključne riječi: Fevzija Mostarac, Perivoj slavuja (Bolbolestān), OZHA-6, ortografske karakteristike.

I

Nakon što su Arapi sredinom I/VII stoljeća pokorili tadašnje iransko Sasanidsko carstvo, na području Irana šire se arapski jezik i pismo. Njihova je upotreba, prema pojedinim izvorima, od 124(5)/724. postala obavezna u svim dijelovima zemlje, između ostalog i u Horasanu i Transoksaniji.¹ Tome su, prije svega, doprinijeli koraci koje je nešto ranije preduzeo Haġġāḡ b. Yūsuf,² emevijski namjesnik u Iranu; njihov je cilj bilo uspostavljanje sistema državne uprave na arapskom jeziku.³ Međutim u vremenskom razmaku od pada Sasanidskog carstva do uvođenja obavezne upotrebe arapskog jezika i pisma, administrativni poslovi vođeni su na perzijskom, tj. srednjoperzijskom

1 Vidjeti: Hamīdrezā Qalīḡxānī, “Xatt wa xošnewīsī dar gozar-e zamān”, *Ketāb-e māh-e honar*, Xordād wa tīr 1383, Šomāre-ye 69 wa 70, Tehrān, 1383. (2004), str. 65.

2 U radu je korišten ZDMG-sistem za arapski jezik.

3 O tome vidjeti: Wahīde Ramazānī, “Barresī-ye waz‘iyyat-e xatt-e fārsī dar Īrān”, *Tārīxpažūhī*, Zemestān-e 1383, Šomāre-ye 21, Tehrān, 1383. (2004), str. 30.

*pahlawī*⁴ jeziku. Uzrok takvome stanju bio je, za tadašnju društvenu praksu muslimanskih Arapa, vrlo kompliciran sistem državne uprave koji je zahtijevao stručne i iskusne administrativne službenike. Kako takvih među Arapima, odmah nakon uspostavljanja njihove vlasti u Iranu, nije bilo, poslove državne administracije i dalje su vodili Iranci, dakako na svom jeziku i pismu, pošto najveći broj njih u to vrijeme još uvijek nije znao arapski jezik.⁵

S druge strane, status arapskog jezika kao službenoga ne znači da je taj jezik postao i općeprihvaćen među Irancima. Njime su se koristili, prije svih, činovnici u državnoj upravi, ali i vjerski službenici, naučnici i književnici, tj. oni kojima je znanje arapskog jezika bilo neophodan preduvjet za bavljenje njihovim poslovima, ili su ga smatrali značajnim preimućstvom u društvenim odnosima, nekom vrstom statusnoga simbola⁶; međutim pripadnici širokih, nižih slojeva društva i dalje su govorili maternji jezik, pri čemu je u narodu tekao proces preobražaja srednjoperzijskog u *novoperzijski jezik*.⁷

Istovremeno s tim preobražajem, koji u historiji iranskih jezika predstavlja prijelaz iz jedne u drugu jezičku epohu, desit će se i odsutne promjene na planu pisma. Iranci, naime, odustaju od svog dotadašnjeg *pahlawī* pisma i prihvataju arapsko pismo. Osim nespornih uzroka socijalne naravi, koji su tom činu nedvojbeno pridonijeli,⁸ kao i neumitnih historijskih procesa, za takvu odluku postojali su i određeni razlozi krajnje praktične prirode. Jedan od njih, možda i najznačajniji, jeste kompliciranost *pahlawī* pisma aramejskog porijekla, koja je još više naglašena u srazu s krajnje jednostavnim pismom kakvo je arapsko. Prema ortografskim i fonetskim pravilima *pahlawī* jezika i pisma, jednim grafemom moguće je iskazati vrijednost više fonema, kako vokala tako i konsonanata. Osim toga, posebnu teškoću u *pahlawī* pismu predstavljaju tzv. *hozvāreši*, tj. ideogrami kojima se bilježe lekseme porijeklom iz aramejskog, a čitaju, tj. izgovaraju, njihovi prijevodni ekvivalenti u *pahlawī* jeziku.⁹

Dakako, proces preuzimanja arapskog pisma među govornicima novo-

4 O korištenome sistemu transkripcije za perzijski jezik vidjeti: Namir Karahalilović, "Prilog rješenju problema transkripcije za perzijski jezik", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54/2004, Sarajevo, 2005., str. 199-213.

5 Vidjeti: Doktor Parwīz Nātel Xānlārī, *Tārīx-e zabān-e fārsī*, Ġeld-e awwal, Čāp-e šešom, Entešārāt-e Ferdūsī, Tehrān, 1377. (1998), str. 307.

6 O tome vidjeti: W. Ramazānī, "Barresī-ye waz'iyat-e...", *Tārīxpažūhī*, Zemestān-e 1383, Šomāre-ye 21, Tehrān, 1383. (2004), str. 30.

7 Vidjeti: dr. Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1982., str. 215.

8 Vidjeti: W. Ramazānī, "Barresī-ye waz'iyat-e...", str. 30-31.

9 O kompliciranim ortografskim rješenjima *pahlawī* pisma vidjeti: doktor Mohsen Abolqāsemī, *Tārīx-e zabān-e fārsī*, Čāp-e sewom, Sāzmān-e motāle'e wa tadwīn-e kotob-e 'olūm-e ensānī-ye dānešgāhā (Samt), Tehrān, 1380. (2001), str. 135.

perzijskog jezika bio je prilično dug. U tom razdoblju, i prije nego je arapsko pismo definitivno preuzeto, tekstovi na *novoperzijskom* sporadično su bilježeni pismima iranskih vjerskih manjina, i to hebrejskim, sirskim i manihejskim, pa i samim *pahlawī* pismom (uz sve njegove spomenute poteškoće i ograničenja).¹⁰

II

Ne postoje pouzdani podaci o tome kada su Iranci u potpunosti prihvatili arapsko pismo. Prijepis prvog datiranog rukopisa na perzijskom jeziku, zapisanog arapskim pismom, okončan je relativno kasno, 447/1055. Riječ je o rukopisu djela *Temeljne činjenice o lijekovima* (al-'Abniya 'an haqā'iq al-'adwiya), čiji je autor Abū Mansūr Mowaffaq b. 'Alī Harawī. Rukopis je prepisao Asadī Tūsī, čuveni iranski leksikograf i pjesnik.¹¹

Međutim teško je vjerovati da tekstovi na perzijskom jeziku nisu zapisivani arapskim pismom i prije navedenog datuma. Čak i ako zanemarimo sve ostale oblasti ljudskoga djelovanja, postoje nedvojbeni dokazi da su iranski pisari i kaligrafi i prije navedenog datuma, još od II/VII stoljeća, prepisivali tekst Kur'ana, a uz sami Tekst nerijetko i njegov prijevod, često interlinearni, na perzijski jezik.¹² Glasoviti arapski bibliograf Ibn al-Nadīm navodi da su Iranci u prvim stoljećima islama imali pismo kojim su zapisivali tekst Kur'ana. Ono je bilo jedno od podvrsta pisma *kūfi* i dosta slično pismu *nash*. Iranci su ga nazivali *pīrāmūz*, tj. toliko jednostavno pismo da ga mogu naučiti i starije osobe.¹³

Osim što su obogatili arapsko pismo s četiri grafema za konsonante [p], [t], [č] i [g]¹⁴, kojih u arapskom jeziku nema, Iranci su učestvovali i u dodatnom profiliranju i razvoju temeljnih *šest vrsta arapskog pisma* (*ḥutūt sitta*,

10 O tome opširno vidjeti: P. N. Xānlarī, *Tārīx-e zabān-e...*, str. 315-33; Hasan Rezāyī Bāgbīdī, "Kohantarīn motūn-e fārsī be xotūt-e ġeir-e 'arabī ('ebrī, soryānī, mānawī)", *Nāme-ye Farhangestān*, Tābestān-e 1385, Šomāre-ye 30, Tehrān, 1385. (2006), str. 12-28.

11 O tome vidjeti: Nağīb Māyel Harawī, *Naqd wa tashīh-e motūn (marāhel-e nosxešenāsi wa šīwehā-ye tashīh-e nosxehā-ye xattī-ye fārsī)*, Bonyād-e pažuhešhā-ye eslāmī-ye āstān-e qods-e razawī, Mašhad, 1369. (1990), str. 23.

12 Jedan takav primjerak rukopisa Kur'ana s interlineranim prijevodom na perzijski jezik pohranjen je i Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Vidjeti: Šāhfūr Abū al-Mozaffar Tāher b. Mohammad al-Esfarāyenī, *Tāğ al-tarāğīm fī tafsīr al-Qur 'ān li al-a'āğīm*, GHB-389, 211. fol.

13 O tome vidjeti: N. M. Harawī, *Naqd wa tashīh-e...*, str. 24, 420-421.

14 Premda se ovdje radi o latiničnim ekvivalentima, koji se u sistemu transkripcije koriste za oznaku navedenih konsonanata, odnosno grafema kojima se ti konsonanti bilježe u perzijskom jeziku, latinični ekvivalenti navedeni su prema redoslijedu grafema koje predstavljaju u perzijskom alfabetu.

xatthā-ye šešgāne)¹⁵. Pismo *ta' līq* praktično je iranski izum,¹⁶ dok su kasnije osmišljene i njegove podvrste: *nasta' līq*, *šekastenasta' līq* i *siyāhmašq*.¹⁷

Kao pisari i prepisivači, Iranci su zajedno s pripadnicima drugih muslimanskih naroda učestvovali u razvoju brojnih prepisivačkih centara, te na taj način doprinijeli širenju vrijednosti orijentalno-islamske kulture, kako u središnjim dijelovima islamskoga svijeta tako i u njegovim pokrajnim, pograničnim oblastima, kakav je položaj imala Bosna i Hercegovina u vrijeme vladavine Osmanskoga carstva na Balkanu. Taj sveobuhvatni kulturni pokret potaknuo je i domicilno stanovištvo da se posveti prepisivanju djela na orijentalnim jezicima. Jedan od značajnih rezultata toga poticaja u Bosni i Hercegovini nedvojbeno jesu rukopisi djela *Perivoj slavuja* (Bolbolestān) autora Fevzije Mostarca, ispisani rukama domaćih prepisivača.

III

Izuzme li se jedan kraći traktat Abdullaha Bošnjaka (1584-1644) iz sufizma,¹⁸ djelo *Perivoj slavuja* (Bolbolestān) autora Fevzije Mostarca/Blagajca (?-1747)¹⁹, bošnjačkoga pjesnika, prozaiste i sufijskoga prvaka, jedino je prozno djelo u okviru bosanskohercegovačke književne baštine na perzijskom jeziku. Žanrovski je definirano kao djelo moralno-didaktičkoga karaktera, jasno nadahnuto sufijskim učenjem. Napisano je u formi *rimovane i ritmizirane proze* (nasr-e mosagħga' wa mouzūn) te protkano prigodnim stihovima navedenim u *argumentativne svrhe* (estešhād). Kako i sam autor u invokaciji svoga djela navodi, *Perivoj slavuja* napisan je pod snažnim utjecajem dva ključna djela klasične perzijske književnosti iz istoga žanra, tj. *Ružičnjaka* (Golestān) *Sa'dija Širazija* (Sa'dī Šīrāzī) i *Proljetnoga vrta* (Bahārestān) *Abdurrahmana Džamija* ('Abdorrahmān Ġāmī), kao i pod utjecajem djelâ dvojice autora s područja Osmanske imperije, tj. *Oslikanoga dvorca* (Negārestān) Kemal-paša-zadea i *Vrta zumbulâ* (Sonbolestān) šejha Šudža'uddina Guranija.²⁰

15 O temeljnih šest vrsta arapskog pisma vidjeti: W. Ramazānī, "Barresī-ye waz'iyat-e...", str. 33-42.

16 Vidjeti: T. Muftić, *Arapsko...*, str. 172-178.

17 Vidjeti: W. Ramazānī, "Barresī-ye waz'iyat-e...", str. 45.

18 O tom djelu opširno vidjeti: Mubina Moker, "Tajna jekina u svjetlu gnostičkoga nauka šejha Bošnjaka", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 60/2010, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2010., str. 209-220.

19 O životu i književnom opusu Fevzije Mostarca opširno vidjeti: Džemal Ćehajić, "Fevzi Mostarac: Život i djelo", u: Fevzi Mostarac, *Bulbulistan*, prijevod s perzijskog: Džemal Ćehajić, stilizacija: Džemaludin Latić, Kulturni centar Ambasade IR Iran, Sarajevo, 2011., str. 20-56.

20 Vidjeti: F. Mostarac, *Bulbulistan...*, 62-63.

U dostupnim kodikološkim izvorima navedeni su podaci o osam rukopisnih primjeraka djela *Perivoj slavuja*. Četiri rukopisa pohranjena su u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (OZHA), i zavedeni su pod inventarnim brojevima OZHA-6, OZHA-1232, OZHA-1503 i OZHA-1531.²¹ Dva rukopisna primjerka navedenoga djela čuvaju se u Biblioteci Univerziteta u Istanbulu, pod inventarnim brojevima IÜK. FY. 41 i IÜK. FY. 1242,²² a još dva u Biblioteci Univerziteta u Bratislavi, pod inventarnim brojevima 595-TG 14 i 596-TF 135.²³ Posljednja dva navedena rukopisna primjerka pripadaju čuvenoj zbirci orijentalnih rukopisa Safvet-bega Bašagića, koja je spletom okolnosti završila u univerzitetskoj biblioteci glavnoga grada Slovačke.²⁴ O *autografu* (nosxe-ye mādar) ovoga djela nema podataka.

Najznačajniji od svih navedenih rukopisnih primjeraka djela *Perivoj slavuja* jeste onaj koji se pod inventarnim brojem OZHA-6 čuva u Orijentalnoj zbirci Arhiva Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.²⁵ Dva su ključna argumenta za takav vrijednosni sud: 1. Najstariji je od svih raspoloživih rukopisnih primjeraka djela; 2. Usporedbom s drugim rukopisima, u njemu je uočen najmanji broj grešaka, kao i slučajeva reduciranja teksta, odnosno dodavanja fragmenata koji izvorno ne spadaju u tekst djela. Džemal Čehajić navodi da je ovaj rukopis prepisan “vjerovatno s autografa”²⁶, međutim taj stav ne potkrepljuje nijednim argumentom.

Navedeni je rukopis dio kodeksa u koji su uključena još dva djela, i zaprema njegovih prvih četrdeset devet listova. Ovdje prenosim fizički opis rukopisa iz pera Muhameda Ždralovića: “Tvrdi kartonski povež presvučen kožom bez prijklopa, miklaba. Utisnute tri linije po rubovima korica popunjene zlatnom bojom. Na unutarnjoj liniji točke na kutovima i sredini rubnih linija, a na sredini korica točkicama utisnut romboidni oblik. Rub prve korice na lijevoj gornjoj strani fali. Ostao je samo kartonski dio. Unutarnja strana rukopisa je

21 O navedena četiri rukopisa vidjeti: Muhamed Ždralović, “Rukopisi ‘Bulbulistana’ u OZHA i Univerzitetskoj biblioteci u Bratislavi”, *Beharistan*, Broj 12, Kulturni centar pri Ambasadi Islamske Republike Iran - Sarajevo, Sarajevo, 2004., str. 19-26.

22 O tim rukopisima vidjeti: *Fehrest-e nosxehā-ye xattī-ye fārsī-ye ketābxāne-ye Dānešgāh-e Estānbūl*, Gerdāwarān: Toufīq Hāšem Sobhānī, Hosāmuddīn Āqsū, Čāp-e noxost, Pažūhešgāh-e ‘olūm-e ensānī wa motāle‘āt-e farhangī, Tehrān, 1374. (1995), str. 31 i 540.

23 O tim rukopisima vidjeti: *Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*. Unter der Redaktion Jozef Blaškovičs bearbeiteten: Die arabischen Handschriften Karel Petrāček; Jozef Blaškovič; Die türkischen Handschriften Jozef Blaškovič; Die persischen Handschriften Rudolf Veselý, Bratislava, 1961., str. 426-427.

24 O Bašagićevoj zbirci rukopisa na orijentalnim jezicima iscrpno vidjeti: Amir Ljubović, *Nad Bašagićevom zaostavštinom*, Arhiv Hercegovine, Mostar, 1998., 128 + 16 str.

25 Vidjeti: Fouzī Mostārī, *Bolbolestān*, OZHA-6, fol. 1b-48b.

26 Vidjeti: F. Mostarac, *Bubulistan...*, str. 57.

obljepljena ružičastim papirom. Ostali dio rukopisa ima ujednačeni glatki bijeli papir. Zadnja je korica kao i prva, s tim što je netko naknadno šestarom načinio kružnicu iz središnje točke romba. Linija kružnice nije potpuna već je prekinuta na prvoj unutarnjoj liniji ruba korice.

Rukopis je uopćeno u vrlo dobrom stanju s dobro očuvanim rozetama utisnutim na kutovima poveza. Tekst je pisan nastalikom srednje veličine, veoma čitko, crnom tintom, mjestimice na početku kit'e - stiha ili cjeline - crvenom. Naslovna vinjeta je ukrašena višebojnim ornamentima, ali sami naslov nije ispisan. Prva i druga strana teksta obrubljene su dvjema pozlaćenim linijama različite debljine. Stihovi su pozlaćenim horizontalnim crtama odvojeni od proznog teksta. Tekst ovog rukopisa je poslužio Ćehajiću za prijevod *Bulbulistana* na bosanski jezik. Prepisao ga je Mustafa ibn Salih Naimi iz Mostara 1160/1747. godine, koja je označena kao godina Fevzijeve smrti. Prijepis je učinjen neposredno iza Fevzijeve smrti, 'a možda i za života autora, vjerovatno s autografa.'"²⁷

Ovaj temeljit i precizan opis zahtijeva tek jednu opasku. Naime, Ždra-
lović navodi da je rukopis prepisan 1160/1747; s njim su saglasni Džemal
Ćehajić i Sedad Dizdarević²⁸; međutim 'Esmat Xo'einī pravilno primjećuje
da je rukopis prepisan 1163/1750²⁹, pošto je u *kolo fonu* (anġāme) rukopisa
OZHA-6 (fol. 48b /a ne 49a, kako navodi Xo'einī/) zapisano:

"قد وقع الفراغ عن يد عبد الضعيف المذنب المحتاج الى رحمة ربّه [...] سنة ثلث و ستين و
مائة و الف."

"Završeno rukom slaboga grešnog roba, kojem je potrebna milost njegova
Gospodara, [...] godine hiljadu stotinu šezdeset i treće."

Time se može zaključiti da za stav o završetku prijepisa opisanoga ruko-
pisa u vremenu autorova života ne postoje uvjerljivi argumenti.

IV

Od preuzimanja arapskoga pisma i početka njegove upotrebe u perzij-
skom jeziku, s obzirom na dužinu od tada proteklog vremenskog razdoblja i
značaj samoga pitanja koje je ovdje predmet rasprave, preduzete su prilično
oskudne mjere za normiranje i standardizaciju ortografskih pravila. Stoga se
rukopisi na perzijskom jeziku, zapisani arapskim pismom, teško mogu klasi-
ficirati na osnovu ortografskih pravila kojih su se njihovi prepisivači pridrža-

27 M. Ždralović, "Rukopisi 'Bulbulistana' u OZHA...", str. 20.

28 Vidjeti: F. Mostarac, *Bulbulistan...*, str. 57; Sedād Dīzdārewīcī, *Az Golestān-e Sa'dī tā Bolboleštān-e Fouzī*, Čāp-e awwal, Entešārāt-e beinolmelalī-ye al-Hodā, Tehrān, 1384. (2005), str. 33.

29 Vidjeti: Fouzī Mostārī, *Bolboleštān*, Be tashīh-e doktor 'Esmat Xo'einī, Rāyzanī-ye farhangī-ye Ġomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān dar Sārāyewo, Sārāyewo, 1390/2011., str. 17.

vali. Nije pretjerano kazati da je praktično svaki prepisivač (ili manja grupa prepisivača-istomišljenika), definirao vlastita ortografska pravila, ponajprije zato što nije bio institucionalno obavezan da poštuje nekakav općeprihvaćeni, ili pak općenametnuti, ortografski standard.

No, i pored te posvemašnje šarolikosti na planu ortografskih pravila, u savremenim izvorima iz oblasti perzijske kodikologije definirana su tri razdoblja u kojima je moguće uočiti neke generalne, zajedničke ortografske osobenosti za sve rukopise nastale u svakom od tih razdoblja. Riječ je o sljedeće tri hronološke faze:

- Prva faza: razdoblje tokom IV/X i V/XII stoljeća;
- Druga faza: razdoblje od početka VI/XII do kraja VIII/XIV stoljeća;
- Treća faza: razdoblje od početka IX/XV do početka XIII/XIX stoljeća.³⁰

Kako je *Perivoj slavuja* napisan u XII/XVIII stoljeću, jasno je da će ortografske karakteristike njegova najznačajnijeg rukopisa ovdje biti primarno analizirane u svjetlu trećega definiranog razdoblja, odnosno generalnih ortografskih karakteristika rukopisâ prepisanih u vremenu koje ono obuhvata.

Potom će, retrospektivno biti istražena i eventualna zastupljenost ortografskih karakteristika iz druge i prve definirane faze.

1. Ortografske karakteristike iz treće faze

1.1 U analiziranom rukopisu zabilježeni s različiti načini pisanja odnosnog/vremenskog veznika كه [ke].

1.1.1 U prvom razdoblju treće faze, tj. tokom IX/XV stoljeća, primjetno je pisanje odnosnoga/vremenskoga veznika كه [ke] rastavljeno, kako od leksema koja stoji ispred tako i leksema koja stoje iza nje.

که هر آن دمی که [fol.3a]; [har ān damī ke]; doslovno: “svakog trenu kad”, tj. “kad god”

که باغچه بانی که [fol. 3b]; [bāgčebānī ke]; “baštovan koji”

1.1.2 U kasnijem razdoblju treće faze, a pogotovo od XI/XVII stoljeća pa nadalje, sve je frekventnije pisanje veznika كه [ke] sastavljeno s leksemom koja stoji ispred nje. U analiziranom rukopisu takav je slučaj primjetan kada je riječ o nekoliko složenih veznika.

که بلکه [fol. 44b]; [balke]; “nego, već”

که چنانکه [fol. 44b]; [čēnānke]; “kao što”

U početnom razdoblju treće faze konsonanti [p], [č] i [ž] bilježeni su sa tri tačke, to jest u oblicima چ, پ, ژ. Takav je slučaj i u analiziranom rukopisu.

که پادشاه [fol. 11a]; [pādšāh]; “kralj”

30 O tome opširno vidjeti: N. M. Harawī, *Naqd wa tashīh-e...*, str. 138-158.

چهل [fol. 8a]; [čehel]; “četrdeset”

مژگان [fol. 3b]; [možegān]; “trepavice”

1.3 U rukopisima nastalim tokom IX/XV stoljeća konsonant [g] sporadično je bilježen grafemom ك iznad kojeg su dopisivane tri tačke, tj. u obliku ڭ. Međutim od sredine treće faze spomenuti konsonant bilježen je samim grafemom ک, kakav je slučaj i u analiziranom rukopisu.

اگر [fol. 21b]; [agar]; “ako”

1.4. Glagolski prefiks می [mī] bilježen je u tekstu analiziranoga rukopisa na različite načine.

1.4.1 Kako je bilo i uobičajeno u trećoj fazi, najčešće je zapisan sastavljeno s glagolskim oblikom koji stoji iza njega.

میبینی [fol. 34b]; [mībīnī]; “vidiš”

1.4.2 U malom broju slučajeva navedeni prefiks zapisan je rastavljeno od glagolskoga oblika koji slijedi.

می ترسم [fol. 25a]; [mītersam]; “bojim se”

1.4.3 U jednom slučaju, u tekstu analiziranoga rukopisa navedeni glagolski prefiks u istome je redu zapisan na dva načina: sastavljeno s glagolskim oblikom koji stoji iza njega, ali i rastavljeno od njega.

میخورند [fol. 26a]; [mīxorand]; “jedu”

می ربایند [fol. 26a]; [mīrobāyand]; “otimaju”

1.5 Sufiks تر [tar] za tvorbu pridjevskoga oblika komparativa pisan je na dva načina.

1.5.1 U skladu s tendencijama treće faze ortografskih karakteristika rukopisa na perzijskom jeziku, taj sufiks pisan je sastavljeno s oblikom pozitiva pridjeva na koji se odnosi.

مکرّمتر [fol. 6b]; [mokarramtar]; “plemenitiji”

1.5.2 Navedeni sufiks zapisan je rastavljeno od oblika pozitiva pridjeva na koji se odnosi u slučajevima kada je to sa stanovišta pravila perzijske grafije neophodno, tj. kada se našao uz pridjeve koji se završavaju na vokale/konsonante obilježene grafemima: و, ز, ژ, و, ا, د, ذ, ر, ز, ژ, و.

سردتر [fol. 4b]; [sardtar]; “hladniji”

دشوآتر [fol. 9b]; [došwārtar]; “teži”

آواره تر [fol. 39a]; [āwāretar]; “veći prognanik, prognaniji”

1.5.3 U veoma rijetkim slučajevima sufiks تر [tar] zapisan je rastavljeno od oblika pozitiva pridjeva na koji se odnosi a da za to, po pravilima perzijske grafije, nema razloga.

شیرین تر [fol. 4b]; [šīrīntar]; “sladi”

1.6 U tekstu analiziranoga rukopisa uočljivi su i različiti načini bilježenja pokaznih zamjenica ان [ān] i این [īn].

1.6.1 Suprotno važećem pravilu za rukopise iz treće faze, navedene poka-

zne zamjenice u analiziranome rukopisu nisu pisane sastavljeno s imenicom ispred koje stoje, ukoliko iza te imenice ne stoji odnosni/vremenski veznik که [ke].

آن زاهد [fol. 25b]; [ān zāhed]; “taj duhovnjak”

این دختر [fol. 22b]; [īn doxtar]; “ova djevojčica”

1.6.2 Međutim ukoliko nakon jedne od dvije navedene pokazne zamjenice i imenice na koju se odnose stoji odnosni/vremenski veznik که [ke], pokazne zamjenice pisane su sastavljeno s imenicom koja slijedi iza njih. Takav postupak u skladu je s ortografskim karakteristikama rukopisa iz treće faze.

آندم که [fol. 39b]; [āndam ke]; “onog trenu kad”

Navedene pokazne zamjenice u analiziranom su rukopisu zapisane sastavljeno i s upitno-odnosnim zamjenicama چه [če] i که [ke], odnosno s neodređenom zamjenicom کسی [kasī].

هر آنچه [fol. 43b]; [har ānče]; “sve što”

هر آنکه [fol. 26b]; [har ānke]; “svako ko”

هر آنکسی که [fol. 46a]; doslovno: “svaki onaj neko ko”, tj. “svako onaj ko”

Pokazna zamjenica آن [ān] sastavljeno je zapisana i s kopulom است [ast], tj. oblikom trećega lica jednine pomoćnog glagola “biti” u prezentu.

آنست [fol. 19b]; [ānast]; “to je”

1.6.3 U čitavome tekstu uočen je samo jedan slučaj pisanja pokazne zamjenice این [īn] uz kopulu است [ast], i to rastavljeno.

این است [fol. 16b]; [īn ast]; “ovo je”

2. Ortografske karakteristike iz druge faze

U tekstu analiziranoga rukopisa primjetne su i pojedine ortografske osobenosti imanentne rukopisima iz druge hronološki definirane faze profiliranja ortografskih karakteristika rukopisa na perzijskom jeziku.

2.1 Odnosna zamjenica که [ke] ponekad se bilježi u njenom arhaičnom obliku کی [kī].

هر کی [fol. 18b]; [har kī]; doslovno: “svako ko”, tj. “ko god”

2.2 Dugi vokal [a] u inicijalnoj poziciji ponekad se, umjesto grafemom ā, tj. *elifom* na koji je dodato *medde*, bilježi samo grafemom ʾ, tj. *elifom*. Takvi su slučajevi zastupljeni kada leksema s inicijalnim dugim vokalom [a] stoji samostalno, ali i kada je dio prijedložne fraze.

ارایش [fol. 8a]; [ārāyeš]; “ukras”

در اندم [fol. 8a]; [dar āndam]; “u tome trenu”

2.3 *Intervokalno [j]*, tj. konsonant/poluvokal [j] kojim se premošćava hijatus između finalnog vokala prvoga člana genitivne konstrukcije/atributiv-

ne sintagme i *izafetske kesre* (kratkoga vokala [e] kojim su vezuju dva člana

genitivne konstrukcije/atributivne sintagme), u tekstu analiziranoga rukopisa bilježeno je na dva načina.

2.3.1 Iza dugih vokala [a] i [u] - grafemom ی.

با آشنای خودش [fol. 9b]; [bā āšenāhā-ye xodaš]; “sa svojim poznanicima”

بسوی صدر الدین [fol. 10a]; [besū-ye Sadroddīn]; “ka/prema Sadruddinu”

2.3.2 Iza kratkoga vokala [e] zabilježenog grafemom ۛ - karakterističnim znakom sličnim grafemu ۛ, koji se bilježi na grafemu ۛ.

زبدۛ دلربایان [fol. 19b]; [zobde-ye delrobāyān]; “odabrana među zavodnicama”

2.4 Dugi vokal [i] za oznaku jediničnosti (yā-ye wahdat), iza leksema koje završavaju kratkim vokalom [e] zabilježenim grafemom ۛ, bilježen je na isti način kao u primjeru 2.3.2.

قلۛ [fol. 22b]; [qolle’ī]; “jedna kula”

2.5 Sastavni veznik هم [ham] zapisivan je sastavljeno s leksemama koje slijede iza njega.

همچو [fol. 8a]; [hamčū]; “kao, poput”

همچنین [fol. 12a]; [hamčēnīn]; “isto tako”

2.6 Sufiks ها [hā] za tvorbu plurala pisan je sastavljeno s leksemom ispred sebe.

کوهها [fol. 16a]; [kūhhā]; “planine”

بیتهها [fol. 13a]; [beithā]; “bejtovi, distisi”

Od toga pravila odstupano je samo u slučajevima kada je to sa stanovišta pravila perzijske grafije bilo neizbježno, tj. kada se navedeni sufiks našao uz imenice koje se završavaju na vokale/konsonante obilježene grafemima: د, ځ, ځو, ځو, ځو.

بلاها [fol. 16a]; [balāhā]; “belaji, nevolje”

پردۛها [fol. 23a]; [pardehā]; “zavjese, koprene”

U tome smislu uočen je jedan izuzetak, očito kao greška prepisivača.

شکوفهها [fol. 45b]; [šokūfehā]; “pupoljci”

2.7 Različiti sufiksi u rukopisima iz druge faze pisani su i sastavljeno i rastavljeno od leksema na koje su dodati. U analiziranome rukopisu prevladava sastavljeno pisanje sufiksâ.

آخشمند [fol. 9a]; [āxešmand]; “dragocjen”

توانگر [fol. 32a]; [tawāngar]; “bogat”

2.8 Prefiks ب [be] za intenziviranje glagolske radnje (bā-ye ta’kīd) pisan je sastavljeno s glagolskim oblikom na koji je dodan.

بنۛه [fol. 30b]; [beneh]; “stavi”

بدید [fol. 47a]; [bedīd]; “vidje”

2.9 Prefiks نه [na] za negaciju glagolske radnje (nūn-e nāfy) u analiziranom rukopisu bilježen je na dva načina:

2.9.1 U najvećem broju slučajeva sastavljeno s glagolskim oblikom na

koji je dodan.

ندانم [fol. 9b]; [nadānam]; “ne znam”

2.9.2 U malom broju slučajeva zabilježen je rastavljeno od glagolskog oblika na koji je dodan, pri čemu se između prefiksa i glagolskog oblika nalazi nekoliko leksema (pogotovo ako je navedenim prefiksom negiran pomoćni glagol “biti”).

نہ از آن عرقم [fol. 47b]; [na³¹ az ān ‘erqam]; “nisam od toga soja”

3. Ortografske karakteristike prve faze

U tekstu analiziranoga rukopisa primjećuju se i pojedine karakteristike prve, hronološki početne faze u procesu profiliranja ortografskih karakteristika rukopisa na perzijskom jeziku.

3.1 Pojedine lekseme arapskog porijekla koje sadrže arapski sufiks za oznaku ženskog roda ۛ [at], kao i one u kojima je dugi vokal [a] - vjerovatno pod utjecajem kur’anske grafije - zabilježen grafemom ۛ, sačuvane su u svojoj izvornoj ortografskoj formi.

زیارة [fol. 42a]; [ziyārat]; “zijaret, posjeta”

زکوة [fol. 21b]; [zakāt]; “zekjat”

3.2 Ortografski status grafema ۛ, poznatog pod nazivom *hemze* i sadržanog najčešće u leksimama arapskog porijekla, dvojak je:

3.2.1 Ponekad se grafem ۛ bilježi.

علماء [fol. 27b]; [‘olamā’]; “učenjaci, ulema”

3.2.2 Ponekad se taj grafem reducira.

تاثیر [fol. 7b]; [ta(‘)sīr]; “utjecaj”³²

3.3 Grafem ۛ u finalnoj poziciji ponekad je zabilježen s dvije tačke ispod njega, tj. u obliku ۛ.

کمالی [fol. 3b]; [kamālī]; “savršenstvo”

3.4 Umjesto grafema ۛ ponekad je zabilježen grafem ۛ.

ذف [fol. 3b]; [daf]; “def”

3.5 Dativni prijedlog به [be], kojim se označava i pravac kretanja, ponekad je zapisan sastavljeno s leksomom s kojom tvori prijedložnu frazu pri čemu je finalni grafem ۛ reduciran, tj. u obliku ۛ.

بلخ [fol. 7a]; [be Balx]; “u Belh, ka Belhu”

31 Treba naglasiti da grafem ۛ, koji se javlja prilikom rastavljenog, tj. samostalnoga pisanja ovoga prefiksa, nema fonetsku vrijednost i služi isključivo za grafemsku zaokruženost oblika. Upravo zato se, prilikom pisanja prefiksa sastavljeno s glagolskim oblikom koji se njime negira, lahko reducira.

32 O statusu grafema ۛ u perzijskoj grafiji i neduomicama koje oko njega postoje, vidjeti: Mohammad ‘Alī Haqqšēnās, “Hamze dar zabān wa xatt-e fārsī”, *Mağalle-ye Dāneškade-ye zabān wa adabiyyāt-e fārsī-ye Dānešgāh-e Xārazmī, Tābestān, Pāyīz wa Zemestān-e* 1374, Šomāre-ye 9, 10 wa 11, Tehrān, 1374. (1995), str. 23-36.

3.6 Prefiks نه [na] za negaciju glagolske radnje ponekad je zabilježen u arhaičnom obliku نى [nī].

نى [fol. 11a]; [nī nī]; “ne, ne”

3.7 U jednom slučaju izafetska kesra obilježena je grafemom ى. Riječ je o veoma rijetkom i zanimljivom primjeru načina obilježavanja izafetske kesre, na koji se - i to veoma rijetko - nailazi samo u rukopisima nastalim znatno prije ovdje analiziranog.³³

اى نزدیکی [fol. 35b], [nazdīk-e ū]; “blizu njega”

Osim navedenih, ortografske karakteristike opisane u primjerima 1.2, 1.4.3, 2.2, 2.4, 2.6, 2.8 i 2.9.1, smatraju se i osobenostima rukopisa nastalih u prvoj fazi.

4. Ortografske karakteristike imanentne samome rukopisu

Osim ortografskih karakteristika iz tri hronološke faze, u tekstu analiziranoga rukopisa uočene su i pojedine osobenosti koje su očito imanentne samome rukopisu, odnosno ortografskom stilu njegova prepisivača.

4.1 U jednom slučaju umjesto dugoga vokala [a] zapisan je kratki vokal [a].

گلبنگ [fol. 1b]; [golbang]; “slavujev pjev”

4.2 U pojedinim leksemama umjesto kratkoga vokala [a] zapisan je dugi vokal [a], obilježen grafemom ۱.

پانیر [fol. 43b]; [pānīr]; “sir”

4.3 Umjesto grafema خ u brojnim slučajevima zapisan je grafem ح.

درحتها [fol. 2b]; [derahthā]; “drveće”

4.4 Umjesto grafema ح u brojnim slučajevima zapisan je grafem خ.

تخسین [fol. 46b]; [taxsīn]; “pohvala”

4.5 Umjesto grafema ء koji se nalazi u fonetskom okruženju dva vokala bilježen je grafem ى, i to:

4.5.1 Između dva duga vokala.

مرايى [fol. 33a]; [morāyī]; “dvoličnjak”

4.5.2 Između dugoga i kratkoga vokala.

جايغ [fol. 43b]; [ġāye‘]; “gladan”

4.6 Između imenice i *spojene lične zamjenice* (zamīr-e šaxsī-ye mottasel) trećega lica množine شان [šān] bilježeno je intervokalno [j], i to na dva načina:

33 Naprimjer vidjeti: Namir Karahalilović, *Kritičko izdanje djela Svjetiljka srcima* (Serāḡ al-qolūb) autora *Qattāna Ġaznawīja*, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo, 2012., str. 76.

4.6.1 Iza dugog vokala [a] - grafemom ا.

دعاى شان [fol. 35b]; [do'āyešān]; "njihova dova"

4.6.2 Iza kratkog vokala [e] zabilježenog grafemom ء - kao u primjeru 2.3.2.

نفقه شان [fol. 7a]; [nafaqeyešān]; "njihova nafaka"

Uvidom u najznačajniji rukopisni primjerak djela *Perivoj slavuja* autora Fevzije Mostarca uočeno je šest karakteristika iz treće hronološke faze u procesu profiliranja ortografskih karakteristika rukopisâ na perzijskom jeziku. Neke od tih osobenosti posebno su izražene upravo u vrijeme kada je nastajalo spomenuto djelo, dok su neke - kad je riječ o trećoj fazi, radi se o dužem vremenskome razdoblju od nekoliko stoljeća - bile više zastupljene u vremenu prije nego je Fevzija Mostarac napisao svoje djelo.

S druge strane, retrospektivnom analizom utvrđeno je da se među ortografskim karakteristikama analiziranoga rukopisa javlja i devet karakteristika iz druge, kao i sedam iz prve faze (uz još sedam osobenosti koje su zajedničke za prvu i drugu fazu).

U analiziranome rukopisu uočeno je i šest ortografskih karakteristika koje ne spadaju niti u jednu od tri definirane faze, te ih se može smatrati osobenostima grafije samoga razmatranog rukopisnog izvora.

Iz navedenog se može zaključiti da je prepisivač analiziranoga rukopisa, Mustafa ibn Salih Naimi, bio dobro upućen u ortografska pravila za pisanje rukopisâ na perzijskom jeziku u njegovu vremenu, te da ih je u znatnoj mjeri primjenjivao u svojoj prepisivačkoj praksi. S druge strane, zastupljenost ortografskih karakteristika iz ranijih vremenskih razdoblja, tj. ranijih faza razvoja perzijske ortografije, svjedoče o prepisivačevu uvidu u rukopisnu građu nastalu u različitim periodima prije njegova života.

Sve navedene osobenosti, uz neke ortografske karakteristike koje se mogu pripisati samome prepisivaču, potpomogle su izgradnju vrlo uspjelog i prepoznatljivog prepisivačkog stila. Ta činjenica nedvojbeno predstavlja bitnu odliku i vrijednost najznačajnijega rukopisnog izvora djela *Perivoj slavuja* autora Fevzije Mostarca.

/Posvećeno rahmetli dr. Džemalu Čehajiću/

**Orthographic Characteristics of the Most Notable Manuscript
Nightingales Garden (Bolbolestan) authored by Fevzi Mostarac**

(Summary)

Except for one brief treatise by Abdullah Bosnjak, the *Nightingales Garden* (Bolbolestān) by Fevzi Mostarac is the only prose work within the Bosniak literary heritage that is in Persian. Eight handwritten copies of the work are known to exist. The most important of them is kept in the Oriental Collection Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts (OZHA), under inventory number OZHA-6. In this paper the orthographic characteristics of the manuscript are analyzed, and in accordance with the usual chronological classification of manuscripts, as defined in modern Persian codicology.

چو برت کلسی لہذا لہذا
 بسا خدمت کردہ برافین
 رسید با من او یک تاج
 شدیم با خدمت او یک تاج
 جو منم علی تو تھی دوست
 سر در کربا محنت او را ستایم
 کما فی فوزی خوشی ازین روز
 نباشد محرم رازت بہر کوشش
 کہ شد از خدمت این بلبل
 انیس بزم خاص نکتہ دانان

نعمت احمد علی الافتاح و اجسام قدوق افغان من بر الضعيف
 الذنب المحج الى رحمته و شفاعة عطی بن صالح الناصی
 للمؤسسی عفیما الباری فیستویین
 و ماہ ولف

عفا اللہ عنی علی صنفہ
 امر حرم و لک امر حقہ